

KULTURÁLIS ÉRTÉK-TÉRKÉP TRIANON UTÁN

A magyar nemzet fennmaradásához, sokszínűségéhez olyanok járultak hozzá, mint István és Koppány, Werbőczy és Dózsa, Széchenyi és Kossuth. Az egymás mellé rendelt szavaknak nem szükséges személyekben testet ölteni. Megvan külön-külön a maguk jelentése. Egymás mellett többet és mást fejeznek ki. Hamu és gyémánt, háború és béke, falu és város. Ha ez utóbbi fogalmakat ki mondjuk, mindenki másra gondol. A városi ember biztosan nem úgy látja a falut, mint a kis településen lakó, és a falusi ember sem úgy vélekedik az urbánus világról, mint az, aki benne él. Nadányi Zoltán „találta fel” azt a „lány hangzatú” magyar szót, hogy *fülolaj*, de a bihari trubadúr írta le először, hogy *faluváros*.

A trianoni békediktátumot követő csonka országban három nagyközséget (Berettyóújfalut, Mátészalkát, Szikszót) megyeszékhellyé léptettek elő. Nagy feladat hárult rájuk. Berettyóújfalu vezetői éltek a történelem adta lehetőséggel, és soha nem látható fejlesztésbe kezdtek. Méltán írja Nadányi Zoltán a *Faluváros* című versében:

*„Ez a falu várost evett,
egyszerre kapta be. Hohó,
megjárja az, aki mohó.*

(...)

*Mi mindent nyelt a kis mohó!
Aszfaltot, aztán nagy csomó
lámpát, polgármesteri széket,
napilapot, vízvezetéket,
ércszobrokat, egymást előző
autókat, rangos urakat.
Csuda, hogy torkán nem akadt.”*

A gazdasági fellendülést szellemi pezsdülés is követte. Ehhez az időszakhoz fűződik a postapalota, a polgári fiúiskola és a református egyház központi iskolájának felépítése. Dr. Fráter László alispán kezdeményezésére állandósítják a téli gazdasági iskolát. Még levéltár is kerül:

*„Lett Biharban a levélnek tára.
Mondták nekem: te tárnoka legyél!
Így lett a tágas tárban tárnok is.
Am üresek a polcok, nincs levél.”*

Az iratokat sokáig nélkülöző levéltáros, Nadányi Zoltán írta ezt a rigmust, aki 1926–1940-ig él Berettyóújfaluban. Piripócsi versciklusával egy *kisvárosi* arc-képcsarnokot örökített meg. *A halhatatlan* Tardy Györgyöt, a helyi nagybirtokost figurázza ki, aki úgy tartotta – és ezt a véleményét én is osztom –, hogy Berettyóújfalu a világ közepe. Szerette szülőfaluját, sokat is tett érte. Mondta is egyszer a közelben lakó Nadányinak:

*„Aki engem egyszer meg akar bántani, csak a falumat becsmérelje.
Mondtam is egyszer valakinek, nem tudom már kinek, megmondtam neki bárátom, nem bántam, ha meg is sértődik, tudod, mit mondtam? Azt mondtam, ki a fene hívott téged ide?”*

*

A berettyóújfalui járás zsidóságának legnagyobb része városunkban élt, itt született Militzer Júlia is, aki a holnaposok egyetlen költőnőjeként vált ismerté Miklós Jutka néven.

*„Te föld, hol gyermekálmaim átéltem!
Te! – kit imádok forrón igazán!
Te vagy az én hazám!...”*

Salamon Béla, a nagy nevetető így emlékszik vissza az újfalui gyermekkorra: *„Még egészen fiatal voltam, amikor a szüleim beíratk az iskolába Berettyóújfalun. Szorgalmas gyerek voltam. Nyolc év alatt lerohantam a hat elemi. Már nem emlékszem pontosan, miért tartott ilyen sokáig a hat elemi. Azt hiszem azért, mert túl lelkiismeretes voltam...”*

Konrád György a lexikonok szerint Debrecenben született 1933-ban. Ez igaz, de a szülői ház, mint az első emeletes polgárház, ma is meghatározó épülete a főutcának. Konrád György először a *Kerti mulatság* című könyvében foglalkozik a gyermek- és ifjúkor emlékeivel, amely a faluvároshoz köti. Ezek a történetek újra életre kelnek az *Elutazás és hazatérés* című önéletrajzi regényében.

„Ha csak ezt a nevet leírom – olvassuk Adler/Ács Józsefről Konrád könyvében –, képek rajzanak egy kis könyv- és papírboltról, amely mögött nyomdagépp zakatolt, amellől jött elő néha olajos kézzel Jóska bácsi, mindig oly tréfás kedvesen, hogy a vásárló gyerek szíve megmelegedett...” Az ő nyomdájában lát nap-

világot a *Kelet Népe* első öt száma is 1935/36-ban. A folyóirat Móricz Zsigmond főszerkesztésével később a népi irodalom legjelentősebb orgánuma lett.

Makk Kálmán filmszínház-tulajdonos 1920-ban nyer moziengedélyt Berettyóújfaluban, és 1927-ben építteti fel a 350 férőhelyes Apolló Mozit. A mozi-tulajdonos fiából neves filmrendező lesz, és a város 2002-ben Makk Károlyt díszpolgárának választja.

A XX. század húszas, harmincas évei jelentik a megyeszékhely fénykorát. Nem térek ki a fellendülő sportéletre, a BUSE–Turul meccsek hangulatára, a kulturális élet mindennapjaira, de három eseményre felhívnam a figyelmet: 1933-ban Nadányi Zoltán és Szabó Pál közös szerzői esten mutatkozik be. 1935 januárjában Kosztolányi Dezső látogat a városba levéltáros-költőnk hosszas unszolására. 1936 novemberében Kabos Endre és Rajczy-Rasztovich olimpiai bajnokok tiszteletére vívóakadémiát rendeznek. Kabos Endre ekkor ülteti el a berlini olimpiáról hazahozott tölgyet a községháza előtti parkba.

*

1940-ben véget ér Berettyóújfalú aranykorszaka. A hivatalok jó része vissza-költözik Nagyváradra, még a faluváros hírneves ércszobrai is a Körös partjára kerülnek. Hajzer Margit így ír ezekről az évekről a *Bihari Füzetek*ben megjelent visszaemlékezésében: „1940 – örömmámor, 1941 – háború. Mi csak azt éreztük, egyre többet kellett dolgoznunk, mert már megint katona az apánk. 1940-től minden évben behívták szegényt, és mi gyerekek nagyon hamar megtanultuk, mi a nehéz munka. Egyre nehezebbnek és nehezebbnek tűnt az élet, de 1944 már a végnek az előszele volt.”

1944. október 17-én jönnek be az oroszok Újfaluba. – Felszabadultunk? – teszi fel a kérdést visszaemlékezésében Hajzer Margit, akit egyedüli lányként a városból – „málenkij robotra” hurcolnak, és csak 1947-ben, majdnem három év után térhet haza.

*

1949 és 1950 a megyeszékhely utolsó két esztendeje. Berettyóújfalú lakosainak száma 13 725 fő. Megindul a földműves-szövetkezetek és a hangyaszövetkezetek egybeolvasztása, szerveznek falunapot a terménybegyűjtés sikere érdekében, megrendezik a könyvnapot és felavatják a kultúrotthont. Megjelenik a *Bihar Népe* című lap utolsó száma. Ezt követi a *Bihari Néplap*, közel egy évig, de ezután hosszú ideig nincs újságja a településnek. 1950 januárjában megkezdődik a Minisztertanács rendeletének végrehajtása: sorra szűnnek meg a hivatalok, szervek, szervezetek Bihar megyei központjai Berettyóújfaluban. Március

16-án véglegesen egyesül Hajdú és Bihar megye. A település megyeszékhelyi státusa megszűnik.

*

Az ötvenhatos forradalmi események közvetetten járulnak hozzá, hogy a faluvárosban megerősödik a képzőművészeti tevékenység. Bényi Árpád két és fél év börtön után itt helyezkedhet el. Kezdetben takarítónői(!) státusban portásként dolgozik Magyarország második legnagyobb nevelőotthonában, később már taníthat is. Nemcsak gyerekekkel foglalkozik, a *Bihari rajztanári stúdió* vezetésével olyan szemléletváltást ér el, hogy az még akkor is tovább él, mikor már nincs közöttünk. Miatta készül el az első műtermes lakás Berettyóújfaluban, de elköltözik. Végül az ózdi Kárpáti Gusztáv veszi birtokba a házat, aki a hegyek után megbarátkozik a bihari tájjal is. A *Bihari munkás képzőművészeti kör* élén ő is hozzájárul ahhoz, hogy a festészet és a szobrászat világa még több emberhez eljut.

Sz. Kürti Katalin művészettörténész 1977-ben veszi számba a megye kulturális értékeit a *Köztéri szobrok és épületdíszítő alkotások Debrecenben és Hajdú-Biharban* című könyvében. Nézzük az akkori leltárt. Egyik legrégebbi mű a szentmártoni katolikus templom oltárképe, amely a település névadóját ábrázolja, amint lehajol a koldushoz, és ruhájából hasít. A város főterén a református templom kertjében áll Kovács Ferenc kőfaragó I. világháborús emlékműve. A kórházban található Haranghy Jenő színes mozaikjai, amely népviseletes alakokat és különböző madarakat, virágokat, állatokat ábrázolnak. Az ELZETT irodaépülete előtt – három évvel a gyár építése után – 1975-ben avatták Váro Márton 4 méter magas fémkompozícióját, (és az ő domborműve díszíti az új városháza homlokzati falát is). A könyv írója megállapítja a településről, hogy „a község szegény műemlékekben, képzőművészeti alkotásokban. A pár éve megindult városiasodás, a nagyarányú építkezés bizonyára magával hozza a köztéri szobrok gyarapodását, murális beruházásokat.”

*

A város 1995-ben megjelenő kalendáriuma újra számba veszi a köztéri alkotásokat és az emléktáblákat. Ezt kiegészítve majdnem teljes képet rajzolhat az ember a jelenlegi állapotról. Kurucz Imre a település szobrászművészenek egész alakos szobra van a városi strandfürdő és uszoda bejáratánál. Az ő tervei alapján és közreműködésével állították újra az *Ezredéves emlékművet* és az *országzászlót*. Jelentősek a városban fellelhető portrédomborművei: *Szabó Pálé*, *Szabó Ferencé* és *Kabos Endréé*. A *Liszt Ferenc*ről készült alkotás a református templom bejáratánál hirdeti, hogy „a templomban található orgona egykor *Liszt Ferenc*

féltett hangszere volt.” *Nadányi Zoltán* portréja volt lakóházán kapott helyet. Az épület új lakója, dr. Benke Mária, önzetlen mecénása a kultúrának. 1997 óta minden április 11-én megnyitja házát, udvarát a költészet barátai előtt. Az eddigi meghívott vendégek széles skáláját fedik le a magyar kortárs irodalomnak: Mézöly Dezső, Varga Domokos, Bényei József, Konrád György, Körössi P. József, Körmendi Lajos, Nagy Gáspár, Buda Ferenc, Balogh Gyula és Bakó Endre.

*

Az itt élők szeretik a József Attila lakótelep előtt álló díszkutat, Gáti Gábor és Szabó Márton közös alkotását. Gyermekkoromban innen nem messze állt a zeneiskola. Sokan kerültek innen művészi, illetve zenetanári pályára. Különösen az Ifjúsági Fúvószenekar öregbít városunk jó hírnevét a határainkon innen és túl azóta is. A zeneiskola alapjainak lerakásában elévülhetetlen érdemeket szerzett Erdélyi Gábor, a szakmai munkát pedig Kovács Kálmán alapozta meg. Az Ifjúsági Fúvószenekar Szilágyi Péter igazgató-karnagy irányítása mellett folytatta, illetve folytatja sikereit. A másik országosan elismert művészcsoportja a településnek a Bihar Gyermek Néptáncgyűttes, amelyet évtizedeken keresztül Bak Istvánné irányított. Tizenhat éven át itt szervezték a Bihari vers- és prózamondó versenyt, amely a végén már nemzetközivé terebélyesedett. Sokan fájjalják megszűnését. Közel két évtizeden keresztül működött a városban a Medgyesi Képzőművészeti Kör amatőr művésztelepe. Az itt művésszé vált alkotók gyakran visszatértek egy-egy kiállítás erejéig a művelődési központba.

*

Birizdó Gabriella márvány- és zománcmuráliája fogadja a vonattal érkezőt. A művésznő újabb vállalkozása hosszú évekre megváltoztatja a városközpont arculatát, mert *Szerelempark* készült – irányításával – a régi postapark helyén. A II. Rákóczi Ferenc Általános Iskolában látható Topor András muráliája. A festőművész itt látta először egyben az alkotását, mert részletekben festette meg a művét egy kis bérházi lakásban. Az iskola előtt látható a névadó szobra, Buza Barna alkotása, a szobor párja Mikes Kelement ábrázolja a Bajcsy-Zsilinszky utcán. Nagy Sándor festőművész munkássága azért kiemelkedő, mert az alföldi festészet hagyományait követve sötét színeivel megőrökíti a pusztuló bihari tájat. L. Ritók Nóra nemcsak mint grafikusművész tette le névjegyét, kiváló pedagógusként megőrzi, és pozitív irányban befolyásolja a gyerekek vizuális szemlétét az Igazgyöngy Művészeti Iskolában.

*

Szabó Pál azt írta, hogy Újfalunak két intézménye van, amiről szólni kell: „*a tejüzem és a kórház*”. A neves bihari író nem járhatott a Bihari Múzeumban, legfeljebb az intézmény elődjét ismerhette, a Néprajzi Házat.

A régi községháza első emeletén valósult meg a Bihari Múzeum új állandó kiállításának első üteme, amelyet 2003 április óta láthat a nagyközönség. Címe: *A TÁJ ÉS AZ EMBER – Herpálytól a faluvárosig*. Az első terem a régészeté, a második a város két világháború közötti közéletének két jeles családját, a Tardyakat és a Liszteseket mutatja be, a harmadik terem a megyeszékhellyé válás kapcsán elindult fejlődéssel foglalkozik. A *Bihari Népművészeti Egyesület* a Biharban alkotó népművészeket, népi iparművészeket, kézműveseket, alkotókat, az érdeklődő pedagógusokat fogja össze.

A kultúra másik nagy fellegvárát, a Nadányi Zoltán Művelődési Központot az egykori leventeházban találjuk. A romániai forradalom óta ápolja az elvarratlan erdélyi szálakat, kortárs művészek kiállításával, határon túli művészek, előadók szerepeltetésével. A Nagyváraddal közösen rendezett magyar kultúra napjával fontos missziót vállalt és vállal mind a mai napig. A művelődési központtal integrálódott intézmény a városi könyvtár, amely a régi községháza földszint részét foglalja el, de önálló nevet visel: Sinka Istvánét.

*

A kortársaimnak, akik az ötvenes években születtek, voltak álmaik, világot megváltó terveik, de Szabó Pál így látta a mi nemzedékünket: „*Nagy hajjú, condolodott üstökű, cowboyadrágos, furcsa figurák ácsorognak itt is, amott is az út mentén. (...) Kezüket emelik, de persze nem szekérre, nem kordéra, nem taligára, hanem »autóstopra« várnak. Tán esetleg akkor, ha hirtelen megnyiratkoznának, megberetválkoznának, nem mondom. Még azt se bánnám, ha hajukat csimbókba növesztenék, csak így ne, ezt nem! Ha az Ég törődne velük, elpirulna, úgy szégyellné: Biharban, a Sárréten az ilyen maskarákat.*” Valóban ilyenek voltunk, és mi is szeretnénk valamit felmutatni a következő generációnak. Mert már itt toporog mögöttünk a másik nemzedék, amelynek nem kell a mi barátságunk, nem kellene a mi tanácsaink. Saját törvényeik vannak, és ez így van rendjén. Értékeik közé integrálják a miénket is, feltéve, ha találunk közte olyat, amit hasznosíthatnak. Más helyről nézik a világot. Bíró Gyula, az ifjú prózaíró ilyennek látja a várost *Elizium* című írásában: „*A műterem csupaszfalai ridegségéből a Korona nevű menedékhely melegségét választom. Vasárnap van. Az idő sírdogál egy kicsit. Nem baj. A színek ilyenkor a legszebbek, mert az eső lemossa a rájuk rakódott port, ami után a napnak csak világítania kell fényéhes testüket. (...) Ilyen a bárból a város, a sűrű ég, s ilyen szomorú mosolygós idő keresztezi homlokom. Talán a rohanó, zötykölődő színes emberek, a napsugaras*

nappalok és éjszakák mosta utcák köve, az édes illatú utat szegélyező fák és zöldek, melyek haza vezetik az utam."

A fiatal tanárembernek hazafelé menet keresztül kell mennie a Berettyón. Azon a folyón, amely a két *falut*, Berettyóújfalut és Berettyószentmártont elválasztotta és összekötötte:

*A Berettyón még föllobog az alkony,
a napba fut s egyre szűkül a gát,
borzong a fűz a mezítelen parton,
a víz tükrében fésüli magát.*

(Kónya Lajos: *A Berettyón*)

*„Túl a fasonon zetorok zenéje zümmög,
A kertész lányok amott nagyokat kacagnak.
Jön a déli vonat, pöfögéssel fújja a füstöt.
Tarkaruhás utasokkal rakva a sok vonatablak.”*

(Kovács Imre: *Újra tavasz*)

A táj nem sokat változott. Villanyvonatok továbbra se járnak a tájon, de a „gőzös” már a múlté:

*„Egy vonat piroslík a távolból,
az erdő álmából felremeg,
a hídkorlátról rigók röppennek,
nem moccan a hallgatag meleg.”*

(Kótiné Bocska Irén: *A Berettyónál*)

Miért maradunk mégis sokan? Azért, mert szeretjük Bihart, és szeretjük ezt a VÁROST, és úgy érezzük, mint Balogh Gyula: *Alulsó Magyarország* című versében, küldetésünk van:

*„Üres ábránd, kétség,
százezer menetel –
elment volna már rég:
innen nem mehet el!”*